

*кандидат філологічних наук,
докторант кафедри германських
мов і зарубіжної літератури
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка*

ДИЗАБІЛІТИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ТА ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСАХ АНТИЧНОСТІ

Дослідження дизабіліті є невід'ємною частиною сучасної науки. Ненормативна тілесність є предметом зацікавленень цілої низки дисциплін – медицини, соціології, політології, юриспруденції, культурології, мистецтвознавства, філософії та літературознавства. Міждисциплінарна природа цього феномена змушує вчених із різних країн послуговуватися найрізноманітнішими методологічними прийомами задля розширення меж пізнання про репрезентацію дизабіліті як в історичній, так і сучасній перспективах. Літературознавці активно працюють над цим питанням, адже опис тілесних відхилень присутній у кожній епосі. Винятком не є й античність. Зображення людей з обмеженими можливостями знайшли своє місце в міфології, красномовстві, історіографії та художній творчості стародавнього світу.

Студії дизабіліті, на відміну від країн Заходу, не стали настільки поширеними в українському гуманітарному дискурсі (Н. Маланій [1], Т. Свєрбілова [2], В. Суковата [3]). Зважаючи на малу вивченість цього питання, метою нашої розвідки є здійснення цілісного діахронічного аналізу представлення дизабіліті в давньогрецькій літературі.

Антична доба – це не тільки розмаїті культура та мистецтво стародавніх Греції та Риму, але й невпинні війни, поневір'яння, рабство, каліцтва та хвороби. Усі ці проблеми є частиною світобачення, історії, філософії та державного устрою давніх греків. Цікавим у цьому контексті є доробок видатних мислителів (Аристотеля, Геродота, Гіппократа, Діодора Сицилійського, Лісія, Платона та Плутарха).

Неможливо встановити точну кількість людей дизабіліті в стародавніх державах. Їхня кількість змінювалася залежно від соціальних, побутових, культурних чи військово-політичних обставин. Попри свою значну присутність, вони впродовж багатьох років сприймалися оточенням як неповноцінна меншість. На думку професора М. Малофєєва, таке ставлення до осіб із вираженими фізичними чи психічними недоліками мало місце не тільки через упередження, а й через містичний страх, який вони викликали в решті населення [4]. Обмежені літературні джерела, які збереглися до наших днів, є свідченнями складної долі цих людей у давньому світі.

Два найбільш відомі давньогрецькі поліси – Афіни та Спарта – культивували образ сильного й здорового тіла. Це було продиктоване піклуванням про міцність держави. Античне законодавство вимагало відділення дітей здорових від фізично кволих. Останні залишалися напризволяще або знищувалися. Особливо фізична довершеність виводилася в абсолют у Спарті. У «Порівняльних життєписах» Плутарх описує сумнозвісний закон спартанського царя Лікурґа (IX – VIII ст. до н. е.), який рекомендував умертвляти неповноцінних і кволих немовлят: «Батько не міг сам розпоряджатися вихованням дитини, він відносив новонародженого на місце, що називалося «лесха», де сиділи найстарші родичі по філі. Вони оглядали дитину, і якщо знаходили її міцною й доброї тілобудови, наказували виховувати, тут же призначивши їй один із дев'яти тисяч наділів. Якщо ж дитина була немічною й потворною, її відправляли до Апофет (так називався обрив на Тайгеті), вважаючи, що її життя не потрібне ні їй самій, ні державі, раз їй із самого початку відмовлено в здоров'ї та силі. Із тієї ж причини жінки обмивали новонароджених не водою, а вином, випробовуючи їх: кажуть, що хворі падуchoю й узагалі хворі від незмішаного вина гинуть, а здорові загартовуються й стають ще міцнішими» (переклад мій – Н. М.) [5, с. 59]. Така жорстока практика не тільки не засуджувалася, а й використовувалася у той чи інший спосіб різними давньогрецькими народами.

Афінська демократія також не відрізнялася толерантністю до людей дизабіліті. Про це свідчать праці двох великих філософів – Платона й Аристотеля. У своїй «Державі», розмірковуючи над моделлю ідеальної держави, Платон вважав за доцільне укладення шлюбу тільки між рівноцінними за здоров'ям чоловіками та жінками: «Найкращі чоловіки зазвичай мають сходитися із найкращими жінками, а найгірші, навпаки, із найгіршими, і то якомога рідше; нащадків найкращих чоловіків і жінок слід виховувати, а дітей найгірших – ні, оскільки стадо в нас має бути справді бездоганним» [6, с. 151]. Думки про бездоганність стосувалися не тільки шлюбу й дітей, а й доступу до лікування тяжкохворих. Люди, які хворіли впродовж життя, не заслуговували на турботу й покращення свого стану: «Коли ж ішлося про внутрішні хвороби, які тягнуться впродовж життя, Асклепій навіть не намагався хоч трохи полегшити стан хворого і, затаюючи хворобу, продовжити людині її нікчемне животіння, щоб вона до того ж народила ще й таких самих дітей. Адже хто не здатний прожити визначений людині термін, того, вважав Асклепій, не слід і лікувати, бо така людина не потрібна ні сама собі, ні державі» [6, с. 95]. Мислитель був переконаний, що таким чином соціум здійснює правосуддя і своєрідний акт милосердя стосовно невиліковних тілом і душею громадян, і це «буде найкраще і для тих, хто страждає від подібних вад, і для самої держави» [6, с. 98].

Попри розбіжності між учителем і учнем, Аристотель розділяв погляди Платона на недопустимість існування фізично чи розумово відсталих. У сьомій книзі «Політики», роздумуючи над питаннями шлюбу та вихованням дітей у своїй ідеальній державі, філософ наголошує на важливості тілесного й душевного здоров'я не тільки чоловіка й жінки, а й їхнього потомства. Виходячи з економічних мотивів і підтримуючи звичай Спарті, він наполягав: «Нехай чинним буде той закон, що жодної калічної дитини годувати не слід» [7, с. 209].

Інший погляд представлений у давньогрецькому ораторському мистецтві. В одній зі своїх промов видатний афінський оратор Лісій захищав перед судом право інваліда на пенсію, якої той був позбавлений через скаргу іншого громадянина. Таке право для інвалідів у тогочасних Афінах гарантували закони, прийняті ще за Солона, відомого як реформатора, законодавця й укладача підвалин афінської демократії. Кожного року дизабіліті підтверджувалося на раді п'ятисот, і кожен міг виступити проти, якщо в потребуєчого було ремесло й достатній дохід [8, с. 232]. Виступаючи від імені свого клієнта, Лісій ще раз показав себе неперевершеним майстром етопеї. Він вдало висміював противника й наполягав, що «тілесні недоліки треба врівноважувати духовними достоїнствами» (переклад – Н. М.) [8, с. 233]. Наявність «Промови про те, що не дають пенсії інваліду» (XXIV) є яскравим свідченням того, що попри весь негатив сприйняття, у давніх Афінах держава матеріально підтримувала певну частину людей дизабіліті з-поміж громадян.

Стародавня Греція подарувала світу також відомого лікаря – Гіппократа. Усі праці «батька медицини» та його учнів укладені в Корпус Гіппократа – збірник праць з анатомії, фізіології, патології, дієтології, хірургії, акушерства, гінекології тощо. Цей доробок є особливо цікавим для студій дизабіліті, адже детально описує людей із фізичними порушеннями. Лікування таких недуг було пов'язане зі значним ризиком, оскільки лікар через обмежені знання міг із більшим ступенем імовірності спричинити пожиттєву інвалідність. Автор переконаний, що будь-яка хвороба є наслідком не так містичного втручання, як природних факторів [9]. Такий раціональний підхід уможливив значний поступ у медицині та покращення долі тілесних Інших.

Цінними для дослідження дизабіліті є також праці давньогрецької історіографії (Геродота та Діодора Сицилійського). У своїй «Історії» Геродот змальовує ставлення до носіїв ненормативної тілесності в різних народів давнини. Скіфи, наприклад, осліплювали своїх полонених і змушували їх збовтувати кобиляче молоко. Робили вони це, бо вважали себе не землеробами, а кочовиками [10, с. 180]. Вавилонські работорговці доплачували малоабезпеченим мешканцям міста за скалічених або потворних жінок заради того, щоб ті могли створити сім'ю [10, с. 71–72]. Інший випадок з історії Вавилону, про який згадує «батько історії», пов'язаний із царем Дарієм. Він вивихнув ногу так, що щиколотка вискочила із суглоба. Єгипетські лікарі тільки погіршили стан царя, прирікши його на муки. Поставити правителя на ноги вдалося лише рабу-костоправу Демокеду з Еллади, за що той був щедро винагороджений золотом [10, с. 171]. Піклуючись про свій добробут, Дарій, однак, зовсім не турбувався про своїх скалічених і хворих солдат: «Щодо зовсім виснажених воїнів і тих, що були ледве живими, він зовсім не дбав за них і покинув там, де вони були в таборі, як і всіх прив'язаних віслюків. Із двох причин він залишив там віслюків і хворих воїнів, щоб чути було їхні крики, а людей – бо вони були хворі» [10, с. 211]. Така цинічність була продиктована прагненнями воєнних звияг і перемоги над скіфами.

Геродот наводить цікавий випадок і з історії Стародавньої Греції. У дев'ятій книзі «Каліопа» «Історії» є розповідь про елейця Гегесістрата, який, потрапивши в полон до спартанців і прагнучи уникнути страшних тортур і смерті, «зробив щось неймовірне для переказу. Оскільки одна його нога була закута в обшито залізом колоду, він використав кимось принесений ніж і зробив найдивніше з усього, що ми знаємо: вирішивши витягти з колоди свою ногу, він відтяв собі ступню» [10, с. 404–405]. Згодом, одужавши, він зробив собі дерев'яну стопу. Цей випадок є, імовірно, одним із перших описів протезування давнього світу.

Діодор Сицилійський, який є автором відомої «Історичної бібліотеки», також не оминув своєю увагою проблему людей дизабіліті. У своїй праці історик, оповідаючи про походи Олександра Македонського, принагідно згадує одне «страшне й надзвичайне видовище, яке вселило ненависть до катів і наповнило серця жалем і співчуттям до жертв, які зазнали невиліковних каліцтв. Назустріч царю йшли з гілками благань близько восьмисот еллінів, яких попередники Дарія вигнали з їхніх помешкань. Більшість із них були людьми старими, і всі вони були покалічені: одні без рук, інші без ніг, треті без вух і без носа. Тим, хто знав якусь науку або ремесло й був майстром своєї справи, залишили тільки ті частини тіла, які були потрібні для роботи: усі інші відрубали. Усі, дивлячись на їх поважний вік і на їхні каліцтва, сповнилися співчуття до нещасних; особливо шкодував їх Олександр: не зміг навіть стримати сліз» (переклад мій – Н. М.) [11, с. 315–319]. Такі явища були звичними для стародавнього світу, сповненого війнами, невинуватою жорстокістю та хворобами.

Вагомим для нашого дослідження дизабіліті є також міфологічний і художній досвід античності. Цієї проблематики ми вже торкалися у статті «Тілесний Інший у давньогрецькій міфології» [1], описуючи міф про Гефеста та подальшу його реалізацію в «Іліаді» й «Одіссеї» Гомера. Проте проблема тілесної інакшості присутня не тільки в архаїчному періоді давньогрецької літератури, а й в аттичному. У цьому сенсі постать Софокла є особливою. Найвідоміший його твір «Цар Едіп» зображає втрату зору протагоністом. Сліпота належить до традиційних сюжетів і образів, проте трагік є автором іншого, менш відомого твору («Філоктет»). Трагедія написана на основі троянського циклу міфів. Вибір головного героя є далеким від класичних моделей, бо ним стає не фізично сильний чоловік, а недужий, якого сповнюють тілесні та духовні страждання. Філоктет, котрий успадкував «лук несхибний» [12, с. 182] від Геракла, бере участь у поході ахейців проти троянців. Під час подорожі на острові Лемнос його жалить змія. Із тієї пори на його носі «гноїлася рана невігійна, болісна» [12, с. 173]. Греки вирішили по-зрадницькому на самоті залишити стражденного, оскільки хвора людина може стати тягарем для них

[12, с. 182]. Така підступна поведінка щодо осіб з обмеженою здатністю не була поодиноким в давньому світі, адже впливала з військової доцільності. Софокл уміло описує муки персонажа, залишеного без засобів до існування. Дискурс дизабіліті різноплановий і виражається такими маркерами:

– мікропопосом самої рани, локалізованої на носі Філоктета («чи далеко б міг піти каліка, хвору ногу тягнути?» [12, с. 174], «А триклята виразка гноїться щораз більше, допіка мені» [12, с. 182], «рана од змії убивчої» [12, с. 182], «насилу хвору ногу тягнути» [12, с. 183], «Як тільки під рукою меч у тебе є, – Богами закликаю, – відігни мерщій Ступню зболілу» [12, с. 197], «Он чорна кров сочиться знову з виразки – Нове на мене лихо насувається... Біда! Біда!.. Гай-гай! Яка ж то мука – та нога моя!» [12, с. 198]), і наявними больовими відчуттями («Біль зжирає! Ой-ой-ой!.. Ой-ой-ой-ой-ой-ой-ой-ой-ой-ой-ой-ой!» [12, с. 197], «Такого болю напад важко стерпіти...» [12, с. 197], «Ой-ой-ой-ой!.. Тобі б такого болю, що аж груди рве» [12, с. 198], «Біль змагає... Сил нема...» [12, с. 200]);

– акустичними проявами («диким зойком табір переповнював» [12, с. 173], «Зойки болісні хворого ген аж до моря доносять» [12, с. 179]), «стогін важкий долинув... Десь поблизу стогне хтось... Але де ж він, де? Чую, чую виразно – Хтось насилу бредє сюди... Ось і знов долетів до вуха скрик такий, що аж душу рве... Ясно, як день: невимовно страждає хтось» [12, с. 180], «Мов пастух серед поля, – Тільки стогне та скрикує» [12, с. 180]);

– одоративними елементами («мучаться тим запахом нестерпним» [12, с. 202]).

Софокл, не оминаючи літературної традиції й увиразнюючи стан хворого, уживає в описі протагоніста негативні за конотацією постійні епітети («нешасний» [12, с. 197], «бездольний» [12, с. 183], «кульгавий» [12, с. 188], «кволий» [12, с. 188]), які він використовує і в ролі субстантивованих прикметників. Сам фізичний стан героя автор називає мукою, напастю, недугою та хворобою ненажерною.

Тілесний біль підсилений іншим чинником – самотністю. Ізольований Філоктет постає самотником, що «серед безлюддя коротає вік» [12, с. 181]. Софокл словами хору співчуває своєму персонажу: «Жаль мені... Ох і жаль його! – Хто догляне самотника, ліки дасть? Ні душі ніде! Сам-один коротає дні. Їсть недуга недужого... А доводиться ж раз у раз Із постелі вставать... Як же він, як цей тягар одинцем несе? Ось вона – воля богів!.. О, нещасний роде людський! Справді без меж твої муки...» [12, с. 179]. Не дивно, що Філоктет, терплячи такі страждання, думає про смерть: «О смерте моя, смерте! День при дні тебе гукаю – не приходиш... А давно пора!» [12, с. 199].

Прибувши до Трої, ахейці ведуть війну. Жахливе кровопролиття триває довгі десять років. Єдина можливість перемогти – це застосувати Гераклів лук і стріли, які zostалися зі знедоленим Філоктетом. Забрати лук довірено Одисею та сину Ахілла – Нептолеми. Софокл уміло протиставляє цих непересічних і різних за характером персонажів: з одного боку – твердого, впертого й хитрого Одисея, з іншого – відкритого, прямого, недосвідченого й прагнучого слави Неоптолема та з третього – такого ж відвертого, тільки сповненого болю та ненависті до своїх кривдників Філоктета [13, с. 132]. Молодому Неоптолеми доручено підступом заволодіти луком. Діалог юнака та Філоктета є центральним значеннєвим ядром трагедії, в якому розкривається сутність персонажів. Юнак, вислухавши моторошну історію недужого, ослухався вмовлянь Одисея та вирішив повернути Філоктета до рідного краю. Розв'язка твору несподівана. Трагік використовує традиційний художній прийом – *deus ex machina* (бог із машини). Несподівано з'являється Геракл, який просить протагоніста вирушити до Трої, щоб завдати їй поразки. Це єдиний спосіб позбутися хвороби: «Таке й тобі судилось: по трудах важких Тебе нетлінна слава окриватиме. Із цим юнаком до Трої повернувшись, Насамперед недуги ти позбудешся» [12, с. 223].

Проаналізувавши праці Аристотеля, Геродота, Гіппократа, Діодора Сицилійського, Лісія, Платона, Плутарха й Софокла, можна констатувати той факт, що історико-філософський і літературний простір Стародавньої Греції описує різноплановий досвід античності у ставленні до людей з обмеженими можливостями, особливо до тих, що мали вроджені патології. В основі своєї він здебільшого мав негативний, байдужий чи зверхній характер. Дещо іншим він представлений у красномовстві та частково – в історіографії. Ця неоднозначність продиктована самою суттю явища дизабіліті. Дискурс тілесного Іншого в художній творчості є багатограним, сповненим багатомовою та цікавими художніми рішеннями. Використання міждисциплінарного підходу в діахронічному зрізі виявилось ефективним у дослідженні ненормативної тілесності.

Література:

1. Маланій Н. Тілесний Інший в давньогрецькій міфології / Н. Маланій // Zbior artykułow naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Filologia, literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Nauka wczoraj, dziś, jutro» (28.02.2016) – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – 108 str.
2. Свєрбілова Т. Мотив подорожі в сучасному سینема-тексті в світлі соціальної моделі дизабіліті (ненормативної тілесності) / Т. Свєрбілова // Сучасні літературознавчі студії. – 2015. – Вип. 12. – С. 488–505.
3. Суковата В. Теорія «дизабіліті» та конструкції інвалідності в масовій культурі / В. Суковата // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2012. – № 1. – С. 82–98.
4. Малофєєв Н. Западная Европа: эволюция отношения общества и государства к лицам с отклонениями в развитии / Н. Малофєєв. – М. : Издательство «Экзамен», 2003. – 256 с.
5. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В двух томах. Том 1 / Плутарх. Издание подготовили С. Аверинцев, М. Гаспаров, С. Маркиш. Ответственный редактор С. Аверинцев. – М. : Издательство «Наука», 1994. – 710 с.
6. Платон. Держава / Платон ; пер. з давньогрецької та комент. Д. Коваль. – К. : Основи, 2000. – 354 с.
7. Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. О. Кислюк. – К. : Основи, 2000. – 238 с.
8. Лисий. Речи / Пер., стаття, комент. С. Соболевського ; предисл. Л. Маринович, Г. Кошеленко. – М. : Ладомир, 1994. – 373 с.

9. Гиппократ. Избранные книги / Гиппократ. Пер. с греч. проф. В. Руднева ; ред., вступ. статьи и прим. проф. В. Карпова. – М. : Гос. изд-во биол. и мед. лит-ры, 1936. – 736 с.
10. Геродот. История: в дев'яти книгах / Геродот. Ред. П. Толочко ; АН України. Ін-т археології. – К. : Наукова думка, 1993. – 575 с.
11. Diodorus Siculus Library of History / Diodorus Siculus : Volume VIII, Books 16.66-17 (Loeb Classical Library edition) by C. Bradford Welles (Translator). – Edinburgh : St. Edmundsbury Press Ltd, 1963. – 497 p.
12. Софокл. Трагедії / Софокл ; перекл. з давньогр. А. Содомори та Б. Тена. Передм. А. Білецького. – К. : Дніпро, 1989. – 303 с.
13. Тронский И. История античной литературы : [Учеб. для филол. спец. ун-тов] / И. Тронский. – М. : Высш. шк., 1988. – 464 с.

Анотація

Н. МАЛАНІЙ. ДИЗАБИЛИТИ В ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ТА ЛІТЕРАТУРНОМУ ДИСКУРСАХ АНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена проблемі дизабіліті у філософському, історіографічному та художньому контекстах античності. Автор розглядає тілесного Іншого в працях Аристотеля, Геродота, Гіппократа, Діодора Сицилійського, Лісія, Платона й Плутарха. Особливе місце займає аналіз трагедії Софокла «Філоктет».

Ключові слова: дизабіліті, ненормативна тілесність, тілесний Інший, античність.

Аннотация

Н. МАЛАНІЙ. ДИЗАБИЛИТИ В ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКОМ И ЛИТЕРАТУРНОМ ДИСКУРСАХ АНТИЧНОСТИ

Статья посвящена проблеме дизабилити в философском, историографическом и художественном контекстах античности. Автор рассматривает телесного Иного в трудах Аристотеля, Геродота, Гиппократ, Диодора Сицилийского, Лисия, Платона и Плутарха. Особенное место занимает анализ трагедии Софокла «Филоктет».

Ключевые слова: дизабилити, ненормативная телесность, телесный Иной, античность.

Summary

N. MALANIY. DISABILITY IN HISTORICALLY-PHILOSOPHICAL AND LITERARY DISCOURSES OF ANTIQUITY

The article is dedicated to the problem of disability in the philosophical, historiographical and artistic contexts of antiquity. The author considers corporal Other in the works of Aristotle, Herodotus, Hippocrates, Diodorus of Sicily, Lysias, Plato and Plutarch. A special place is taken by the analysis of the tragedy “Philoctetes” by Sophocles.

Key words: disability, non-normative corporeality, corporal Other, antiquity.